

*Атаманчук В. П.,**доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник
Національного центру «Мала академія наук України»*

МОДЕЛЮВАННЯ ФІКЦІЙНОЇ СВІДОМОСТІ ПЕРСОНАЖА У ФІЛОСОФСЬКІЙ ДРАМІ Я. МАМОНТОВА «КОЛИ НАРОД ВИЗВОЛЯЄТЬСЯ»

Анотація. Статтю присвячено дослідженню способів засобів та художнього конструювання свідомості дійових осіб у п'єсі «Коли народ визволяється» Я. Мамонтова. Проаналізовано параметри моделювання фікційної свідомості персонажів як феномена, що видозмінюється під впливом зовнішніх обставин й внутрішніх переживань, які сприяють формуванню нових рівнів досягнень дійових осіб; простежено взаємозв'язок фікційної свідомості персонажів та зовнішнього фікційного світу на рівні вчинків, здійснюваних героями у просторі фікційного світу драми. Окреслено жанрові ознаки філософської драми у п'єсі Я. Мамонтова: подвійний масштабний конфлікт, який охоплює протиборчі сили; образ драматичного героя Альберта, фікційна свідомість якого впливає на розвиток дії у творі; сукупність подій, які призводять до зміни парадигми самоусвідомлення всього народу; досягнення художніх проблем через побудову абстрактних узагальнень, які репрезентують функціонування ідей як складних ментальних конструкцій. Визначено, що відображення фікційної свідомості дійових осіб у драмі детермінуються художніми абстракціями, що укрупнюють усі образи, явища, процеси, які постають як сформовані фрагменти художньої реальності у творі та у вигляді відзеркалень у сприйнятті дійових осіб. Доведено, що драматург представляє розрізнення свідомості головного героя, інших дійових осіб та масової свідомості, відтворюючи різні форми їхньої взаємодії й протиставлень, що позначаються на розгортанні драматичних ситуацій, та їхню різну значимість у різні часові проміжки. Визначено, що фікційна свідомість головного героя конструє розвиток подій у драмі, оскільки персонаж спочатку формулює ідеї, у відповідності до яких потім здійснює вчинки, які змінюють контури політичних і соціальних явищ у драмі. Окреслено особливості самоідентифікації дійових осіб та їхнього відображення у сприйнятті інших персонажів драми як відповідних способів фіксації внутрішніх трансформаційних процесів. Розглянуто фікційну свідомість персонажа у драмі як здатність до постійно змінюваного у часі усвідомлення, яке відбувається внаслідок досягнення внутрішніх процесів та зовнішніх реалій фікційної дійсності як динамічних систем. Визначено, що часові координати постають у ролі атрибутів постійно змінюваного досвіду фікційної свідомості персонажа, оскільки внутрішні перетворення у фікційній свідомості героїв драматург скоординував із рухом часу, який визначив та зафіксував зовнішні і внутрішні зміни.

Ключові слова: персонаж, фікційна свідомість персонажа, моделювання фікційної свідомості персонажа, драматична дія, драматичний конфлікт.

Постановка проблеми. Розвиток літературознавчих студій наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. спричинив появу

великої кількості досліджень, спрямованих на вивчення когнітивних аспектів творення та сприйняття художньої літератури. Значна кількість теоретичних досягнень у сфері когнітивних літературознавчих студій (когнітивна поетика, когнітивна риторика, концептуальна інтеграція, когнітивна наратологія та ін.) сприяє формуванню методологічних засад, визначенню основних понять та принципів літературознавчих досліджень крізь призму когнітивного підходу. Важливим аспектом когнітивних літературознавчих досліджень є моделювання фікційної свідомості персонажа.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Для вивчення особливостей моделювання свідомості персонажа важливими є праці Т. Кейва, А. Річардсона, А. Палмера, М. Тернера, Т. Бовсунівської, Т. Гребенюк та ін.. Розгляд специфічних когнітивних аспектів у літературознавчих проєкціях здійснює Т. Кейв [1]. М. Тернер [2] визначає загальні способи формування ментальних конструкцій. А. Річардсон [3] окреслює загальні принципи реалізації когнітивного підходу у дослідженні художніх творів. Т. Бовсунівська [4] здійснює систематизацію теоретичних засад когнітивістики. А. Палмер [5] вивчає форми вираження свідомості героїв у прозових творах. Т. Гребенюк [6] аналізує теорії дослідження свідомості персонажа крізь призму наративної когнітології. М. Флудернік [7] обґрунтовує проєкції когнітивної наратології на дослідження драматургії.

Мета статті – визначити особливості моделювання фікційної свідомості персонажа у філософській драмі Я. Мамонтова «Коли народ визволяється», окреслити внутрішні й зовнішні параметри конструювання фікційної свідомості дійових осіб у синхронізації із розвитком дії та формуванням конфлікту.

Виклад основного матеріалу. Сформульована проблема аналізується на основі такого визначення поняття фікційної свідомості: «фікційна свідомість персонажа постає у вигляді сконструйованої автором твору здатності героя усвідомлювати внутрішні та зовнішні реалії в комплексах і системах їх кореляцій, що зумовлює формування мережі визначених смислів, яка детермінує ідентифікацію та дії персонажа в межах фікційного світу» [8, с. 115]. На способи моделювання фікційної свідомості персонажа у драмі «Коли народ визволяється» Я. Мамонтова впливає поєднання елементів естетики романтизму та символізму, що виявляється у творенні письменником художньої реальності, позначеної багатозначним пошуком інших вимірів існування. Вказані особливості впливають на способи художнього відображення фікційної свідомості дійових осіб у філософських, психологічних, соціальних, політичних площинах.

У п'єсі простежуються жанрові ознаки філософської драми, що включають подвійний масштабний конфлікт, який охоплює протиборчі сили народу та завойовників, а потім робітників та гнобителів; образ драматичного героя Альберта, фікційна свідомість якого впливає на розвиток дії у творі; сукупність подій, які призводять до зміни парадигми самоусвідомленні всього народу; осягнення художніх проблем через побудову абстрактних узагальнень, які репрезентують функціонування ідей як складних ментальних конструкцій.

Я. Мамонтов обирає об'єктом художнього зображення місто і городян без конкретних розпізнавальних характеристик, підкреслюючи універсальний характер осмислованих проблем. Автор відображає процес визволення у філософській драмі, який відбувається у різних площинах: у площині зовнішніх подій та у площині фікційної свідомості персонажів. Драматург визначає складність і всеохопність процесу, що торкається національного, соціального самовизначення та зростання рівня свідомості дійових осіб.

Моделювання фікційної свідомості головного героя будівничого Альберта здійснюється шляхом окреслення базових ідей персонажа та способів їхнього втілення, що визначає шляхи розгортання драматичної дії у вигляді протиборства у конкретних та абстрактних проявах. Автор увиразнює багатоаспектність зображених явищ, що створює передумови для розвитку драматичного конфлікту. Фікційна свідомість героя одночасно віддзеркалює народні прагнення до свободи і протистоїть інертності та малодушності народних мас.

Драматург використовує художній прийом упізнання для розкриття істинних прагнень городян в екстремальній ситуації. Драматург зіставляє свідомість головного героя і колективну свідомість натовпу: герой виборює для народу визволення; народ готовий знищити свого визволителя заради спокійного, але підневільного існування. Розглядаючи проблему визволення під різними кутами зору, автор розкриває неоднозначність явища та його відображення у фікційній свідомості різних персонажів.

Образ Альберта протиставляється образам інших дійових осіб втіленою у фікційній свідомості героя здатністю простежувати глобальні тенденції та запити й демонструвати їх іншим персонажам. Фікційна свідомість героя віддзеркалює потребу спочатку звільнення. Якщо у свідомості Альберта різко окреслюються абстрактні контури намірів героя, у свідомості його коханої, а потім дружини Альберта, Кароліни гармонійно та пом'якшено відображаються глобальні прагнення будівничого.

Моделювання фікційної свідомості головного героя збалансовується показом механізмів формування намірів персонажа та їхнього втілення. Альберт здійснює конкретні вчинки (знищує короля Завойовника, погоджується очолити повстання робітників), які спричинюють істотний суспільний резонанс. Герой демонструє іншим дійовим особам можливість змінювати різні аспекти реальності та пов'язані зі змінами перспективи, яких вони не усвідомлювали. Альберт змінює рівень самоусвідомлення персонажів, що найвиразніше простежується в епізоді із каменярами, які під впливом Альберта приймають рішення відстоювати власні права, не лякаючись можливих несприятливих наслідків.

Автор зіставляє фікційну свідомість різних персонажів, що сприяє увиразненню тих ідей, виразниками яких вони виступають. Якщо у ситуації боротьби із зовнішнім ворогом адмі-

ністратор Рішар підтримував Альберта, то у випадку протесту робітників він виступив проти нього. Драматург підкреслює певну рівнозначність образів Альберта і Рішара, обумовлену реалізацією для героїв базових смислів чесності та державотворення. Водночас персонажі виступають носіями кардинально різних уявлень про моральні цінності: в Альберта вони пов'язані із людьми, яких потрібно захищати, у Рішара – зі зміцненням держави.

У творі зображується свідомість завойованого народу та пригноблених робітників. В обидвох випадках переконання пригноблених людей базуються на страхові і підпорядкуванні через відчуття безвиході. Відчуття безвиході дійових осіб нагнітається і самовідтворюється завдяки їхньому зиканню до подібних станів; їхній страх не дозволяє вийти за межі подібного існування.

У фікційній свідомості Альберта окреслюються альтернативні можливості світовідчуття і самоусвідомлення. Альберт виконує роль визволителя народу, як його називає Кароліна, оскільки він здатний впливати на процеси історичного значення. Кароліна протиставляє масову свідомість, що виявляє інертність, та індивідуальну свідомість, яка може спричинити зміни: «Для народу Альберт – тільки визволитель, і народ може жити без волі» [9, с. 80].

Драматург протиставляє ситуації у льоху і під час будівництва палацу, що увиразнює різні стани фікційної свідомості персонажів. Томас дає оцінку деструктивній поведінці більшості городян-заручників у льоху. Герой стверджує: «Тут ніби цілий народ у мініатюрі» [9, с. 47]. Спостереження Альберта і Рішара під час перебування у льоху свідчать про домінування егоїстичних прагнень у суспільстві. У мирний час протест зароджується після усвідомлення робітниками неприйнятних умов існування. Пасіонарність Альберта, яка дратувала жителів міста, що знаходилися у підвалі, надихає робітників на відвоювання власних прав. Ув'язнення героя стає поштовхом до консолідації революційного натовпу і його активних дій.

Альберт виконує різні ролі у цих двох епізодах. У першому випадку він самотужки здійснює подвиг, який змушує народ активізуватися. Альберт убиває короля Завойовника у переламний момент боротьби, тим самим сприяючи перемозі всього народу. У фікційній свідомості городян герой він постає в образі визволителя. У другому випадку важливого значення набувають не дії Альберта, а його образ, що в уяві робітників асоціюється із процесом визволення. Активна роль переходить до революційного натовпу, який звільняє Альберта, і рухається далі, щоби захопити арсенал.

У фіналі твору драматург зображає перетворення робітників на революційний натовп. Автор простежує зовнішні та внутрішні причини перетворення (нестерпні умови, прагнення до змін, загроза їхньому символу визволення) й етапи перетворення, віддзеркалені у фікційній свідомості дійових осіб (від захоплених особистими проблемами і негараздами робітників до об'єднаних спільною боротьбою). Я. Мамонтов показує процеси, які відбуваються у колективній свідомості, що перетворюють натовп на нестримну і достатньо небезпечну силу. Емоційна зарядженість натовпу стає його основним рушієм. Артур виконує роль ситуативного керівника, який у відповідний момент проголошує емоційні заклики і спрямовує натовп.

Розвиток дії у драмі обумовлюється змінами характеру суперечностей і протиборства. Спочатку драматург зображає

протистояння неординарної особистості і маси; потім – єдність народу із його визволителем; і зрештою показує протистояння народного героя і народних мас владним структурам. Реальним супротивником революційного натовпу виступають не конкретні дійові особи, а уряд, який у творі показаний доволі абстрактно. Уявлення про уряд та його політику формується лише через сприйняття дійових осіб твору. Драматург залишає фінал твору достатньо відкритим, оскільки революційний натовп вирушає на арсенал захоплювати уряд.

Образ Альберта у фіналі твору втрачає своє виключне значення. Він, як і раніше, символізує визволення, проте ваги набувають іманентні інтенції революційних мас. Альберт залишається осторонь від руху натовпу, що свідчить про зменшення роль провідника, який веде за собою народ. Натомість драматург підкреслює стихійність, що простежується через внутрішню динаміку формування настроїв і прагнень натовпу, які виражають його представники. Філософська драма Я. Мамонтова «Коли народ визволяється» представляє художнє осмислення проблеми взаємодії неординарних особистостей і народних мас у реагуванні на важливі суспільні виклики.

Висновки. На відображення фікційної свідомості дійових осіб у драмі впливають художні абстракції, що укрупнюють усі образи, явища, процеси, які постають як сформовані фрагменти художньої реальності у творі та у вигляді віддзеркалень у сприйнятті дійових осіб. Драматург представляє розрізнення свідомості головного героя, інших дійових осіб та масової свідомості, відтворюючи різні форми їхньої взаємодії й протиставлень, що позначаються на розгортанні драматичних ситуацій, та їхню різну значимість у різні часові проміжки. Фікційна свідомість головного героя конструє розвиток подій у драмі, оскільки він спочатку формує ідеї, у відповідності до яких потім здійснює вчинки, які змінюють політичні, соціальні ландшафти у драмі. Письменник відтворює імпульси індивідуальної свідомості, що резонують зі свідомістю мас та певною мірою програмує її, утворюючи передумови для переключення планів зображення між вчинками окремих дійових осіб та масовими діями.

У філософській драмі Я. Мамонтова «Коли народ визволяється» фікційна свідомість персонажів окреслюється через реагування дійових осіб на істотні суперечності, які виявляються у спробах їх подолати, що спричинюють внутрішні перетворення та зовнішні зміни. Жанрова структура драми впливає на форми репрезентації фікційної свідомості драматичних персонажів. У творі Я. Мамонтова фікційна свідомість дійових осіб зображується через відтворення внутрішніх переважань, що постають показниками зовнішніх перипетій. Естетика романтизму і символізму у філософській драмі Я. Мамонтова позначається на відображенні внутрішніх механізмів функціонування фікційної свідомості героїв за допомогою глибинних, багатозначних асоціацій та абстракцій, які формують розвиток драматичної дії.

Фікційна свідомість персонажа постає у драмі як здатність до постійно змінюваного у часі усвідомлення, яке відбувається внаслідок осягнення внутрішніх процесів та зовнішніх реалій фікційної дійсності як динамічних систем. Часові координати постають у ролі атрибутів постійно змінюваного досвіду фікційної свідомості персонажа, оскільки внутрішні перетворення у фікційній свідомості героїв драматург координує із рухом часу, який визначає та фіксує зовнішні і внутрішні зміни.

Література:

1. Cave T. *Thinking with Literature. Towards a Cognitive Criticism*. New York : Oxford University Press, 2016. 224 с.
2. Turner M. *The Literary Mind: The Origin of Thought and Language*. New York; Oxford : Oxford University Press, 1996. 187 p.
3. Richardson A. *Studies in Literature and Cognition: A Field Map. The Work of Fiction: Cognition, Culture and Complexity / edited by Alan Richardson and Ellen Spolsky*. Aldershot : Ashgate, 2004. P. 1–29.
4. Бовсунівська Т. В. Когнітивна жанрологія та поетика : монографія. К. : ВПЦ «Київський університет», 2010. 180 с.
5. Palmer A. *Fictional Minds*. Lincoln and London : University of Nebraska Press, 2004. 275 p.
6. Гребенюк Т. В. Когнітивні аспекти репрезентації свідомості в художній оповіді. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету*. Бердянськ : ФОП Ткачук О. В., 2016. Вип. IX. С. 200–206.
7. Fludernik M. *Narrative and Drama. Theorizing Narrativity / edited by John Pier, Jose Angel Garcia Landa*. Berlin; New York : Walter de Gruyter, 2008. P. 355–383.
8. Атаманчук В. П. Моделювання фікційної свідомості персонажа в українській драматургії 20–50-х років XX ст. : дис. ... д. філол. н.: 10.01.01, 10.01.06. Київ : Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2020. 467 с.
9. Мамонтов Я. А. *Твори / Упорядник, автор передмови і приміток Ю. Г. Костюк*. К. : Дніпро, 1988. 557 с.

Atamanchuk V. Modeling the personage's fictional consciousness in the philosophical drama of Ya. Mamontov "When the people liberate themselves"

Summary. The article is devoted to the study of means and artistic construction of the consciousness of the actors in the play "When the people liberate themselves" by Ya. Mamontov. The parameters of modeling the fictional consciousness of the personages as a phenomenon that changes under the influence of external circumstances and internal experience, which contribute to the formation of new levels of understanding of the heroes, are analyzed; the correlations between the fictional consciousness of the personages and the external fictional world is traced at the level of the actions performed by the characters in the space of the fictional world of the drama. The genre features of the philosophical drama in the play by the playwright are outlined: a double large-scale conflict that encompasses opposing forces; the image of the dramatic hero Albert, whose fictional consciousness affects the development of the action in the literary work; a set of events that lead to a paradigm shift in the self-awareness of the entire nation; comprehension of artistic problems through the construction of abstract generalizations that represent the functioning of ideas as complex mental constructions. It was outlined that the reflection of the fictional consciousness of the personages in the drama is determined by artistic abstractions that aggregate all images, phenomena, processes that appear as formed fragments of artistic reality in the literary work and as reflections in the perception of the personages. It is proven that the playwright represents the distinction between the consciousness of the protagonist, other personages, and the mass consciousness, reproducing various forms of their interaction and opposition, which affect the unfolding of dramatic situations, and their different significance at different time intervals. It is determined that the fictional consciousness of the protagonist constructs the development of events in the drama, since the personage formulates ideas, in accordance with which he performs actions that change the contours of political and social phenomena in the drama. The peculiarities of self-identification of characters and their

reflection in the perception of other personages of the drama as appropriate ways of fixing internal transformational processes are outlined. The fictional consciousness of the personage in the drama is considered as the ability to constantly change awareness over time, which occurs as a result of understanding the internal processes and external realities of fictional reality as dynamic systems. It was determined that time coordinates appear as attributes of the constantly changing

experience of the personage's fictional consciousness, since the playwright coordinated the internal transformations in the fictional consciousness of the characters with the movement of time, which determined and fixed external and internal changes.

Keywords: personage, personage's fictional consciousness, personage's fictional consciousness representation, dramatic action, dramatic conflict.